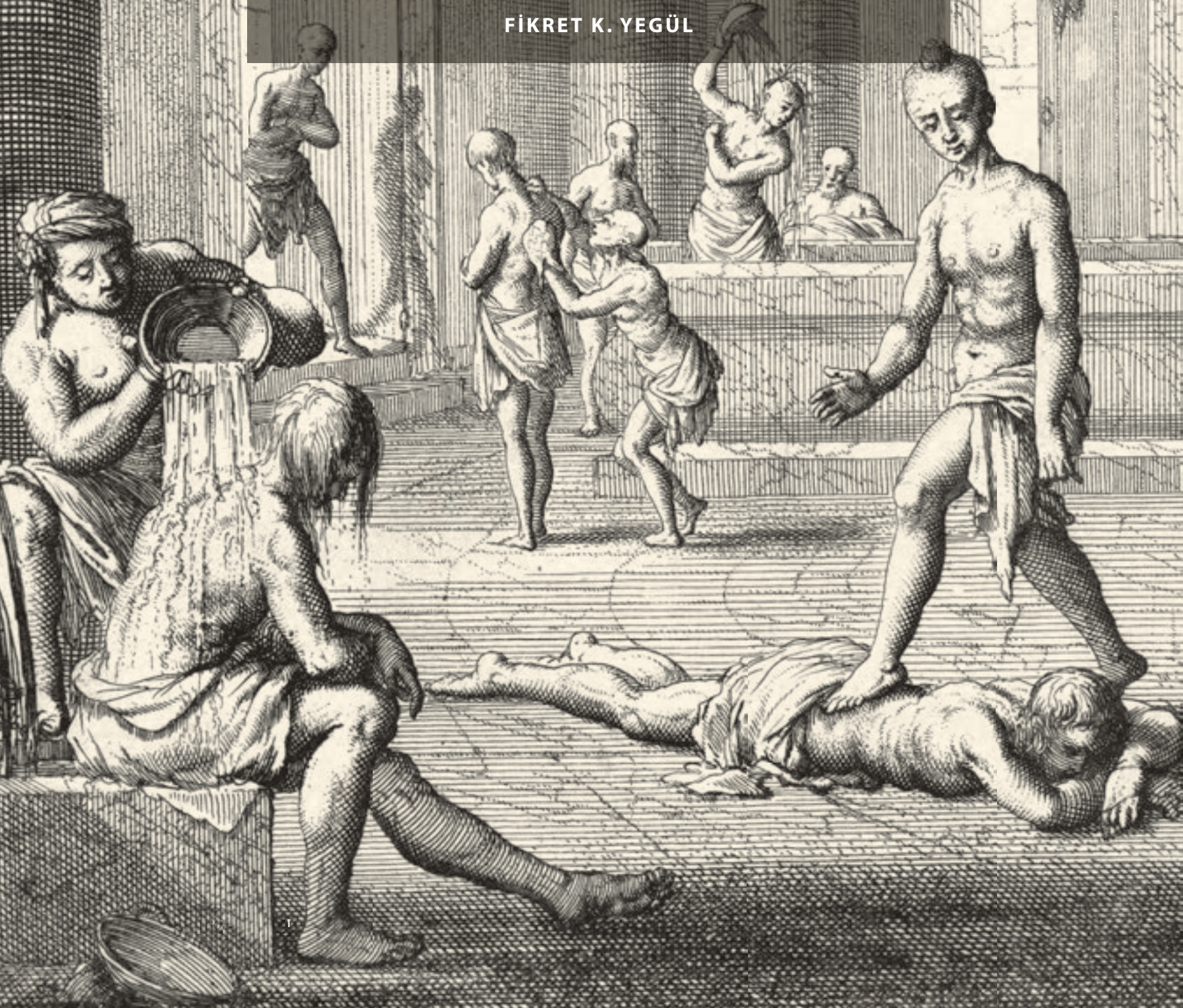

Anadolu'da hamam kültürünün evrimi

Z

FİKRET K. YEGÜL

H

AMAM sevincini canlı ve gürültülü bir biçimde göstermenin târihi, Türk veya Roma hamamlarından daha geriye gitmektedir.

Herodotus'a göre, tavır ve gelenekleri Batı Asyalı Türkî kabîlelerinkini andıran İskitler, buhar banyosu sanatının ustası hâline gelmişlerdi. Çadırlarını kalın keçe katmanlarıyla örtüp akkor taşların üzerine tâze kendir otları atarlardı. MÖ VI. yüzyılın gezgin İskit kabîlelerinin Anadolu halklarıyla herhangi bir bağlantısı olması uzak bir olasılıktır. Ama yine de tıpkı Anadolu'nun toprakları gibi hamam gelenekleri de çok eskiye dayanmakta ve geçmişten birçok kültürlü kapsamaktadır. Anadolu medeniyetlerinde hamamlar ve su, Hitit panteonundaki heybetli tanrıların koruduğu Platon'un Kutsal Pınar'ından hemen her Türk ili ve mahallesinde rastlanan mütevâzî kubbe öbeklerine kadar, gâyet içli dışlı ve ayrılmaz bir tema olmuştur. Eflatun Pınardaki büyük, kare biçimindeki havuzun önünde yer alan büyük, masif taş heykel anıt MÖ XIII. yüzyıla âittir. Burası, büyük olasılıkla daha öncesinde de Anadolu kozmolojisinde hâkim olan toprak ve su temasını vurgulayan bir akarsu tapınağıdır.

Hamamlar, Antik Çağ mîmârîsinde en sık rastlanan yapı tiplerindendir. Yıkama kavramı, başta Romalılar olmak üzere, antik dünya insanları için temizlikle ilgili bir zorunluluk olmasının çok ötesinde bir anlam taşır. Kişisel bir yenilenme ve kökleri derinlere uzanan sosyal ve kültürel bir alışkanlık; kelimenin tam anlamıyla bir kurumdur. Hamam yapıları da, sâdece işlevsel bir etkinliğin çevresinde şekillenmiş binâlar değil, eski gelenekleri ve inançları anlamamız için bize çeşitli yollarla ışık tutan sosyal bir kurumun temsilcileridir.

Halka açık yıkanma, Anadolu'da Yunan çağında esâsen sâdece Yunan kentinin birincil eğitim ve spor kurumu olan gimnazyum (gymnasium)' ile sınırlıydı. Priene'deki gimnazyumun sporcuların kullanımı için mermer kurnaları olması gibi, Anadolu'da özellikle yaygın olan Helenistik gimnazyumun gelişmiş planında zaman içinde özenle hazırlanmış soğuk ve sıcak yıkanma tesisleri yer almıştır. Basit soğuk suyla

yıkama tesislerinin, yâni palaestra² veya loutron³'un Helenistik dönem sonunda ayrıntılı sıcak hamamlara dönüşmesinin ardında, Anadolu'da Yunan gimnazyumu ile Roma hamamı arasındaki özel bağlantı yatar. Bu gelişme, Anadolu'da Romalıların varlığıyla ve aynı zamanda zevkli ve sosyal bir etkinlik olarak sıcak suyla yıkanmaya duyulan ilginin artmasıyla paralellik taşımaktadır.

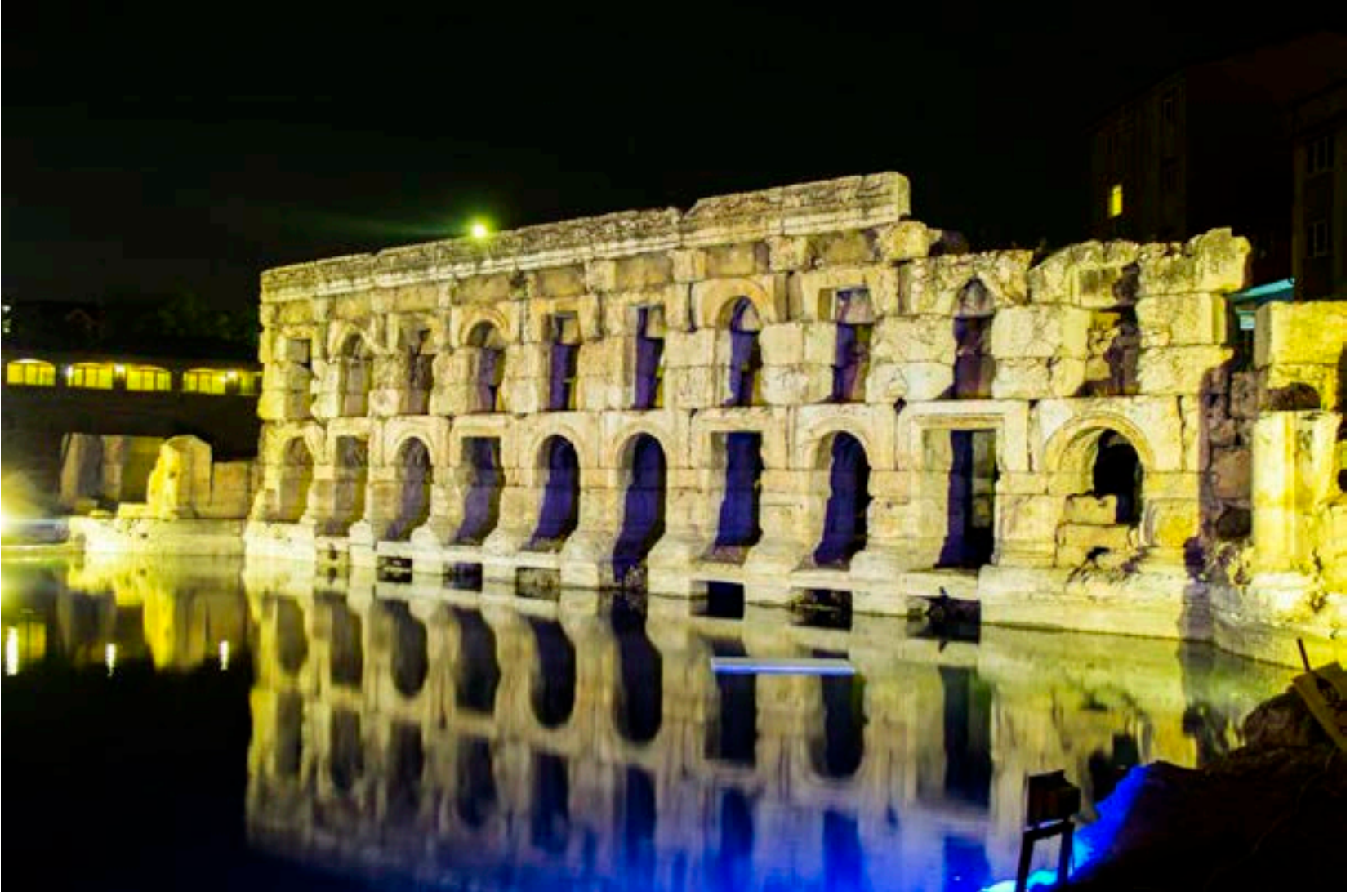
Halka açık yıkanmanın ve halk hamamlarının Anadolu ve kadim Akdeniz havzasının diğer yerlerindeki altın çağının Roma İmparatorluğu'nun ilk imparatoru Augustus'un rakiplerini yenerek imparatorluğunu îlân ettiği târihten geç Antik Çağ'a dek süren Romalılar dönemine denk geldiğini söylemek abartıya kaçmak olmaz. Bu durumun birçok nedeni bulunmaktadır. Öncelikle Romalılar büyük hacimleri ısıtmayı sonunda becerebilmiştir. Bir başka nedeni de sistemin refâhını, gücünü ve siyâsî birlik arayışını gösterme isteğinde yatar. İmparatorluğun insan, teknik ve ekonomik olarak kaynakları hamamların inşâsı için araç sağlarken toplumsal ve siyasal politikaları, panayır ve arena gibi diğer kamusal eğlence biçimlerinin yanı sıra, hamamların da kentli kitleleri yatıştırma hizmet etmelerini temin eder. Gerçekten veya varsayımsal olarak hamamlar, çok etnikli ve heterojen bir toplumun hayırsever korumacılığı kapsamında eşitlik, birlik ve âdiyet hissine sâhip bir toplum yaratmaya yardımcı olurlardı. Hamamlar, bireyleri imparatorluğun özenle yarattığı kültürel gündeme katmayı ve onların imparatorluğun vizyonunu paylaşmaya katılmasını hedefler.

Roma kenti kayıtlarında 11 büyük thermae⁴ ve 800'den fazla küçük hamamdan bahsedilmektedir. Konstantinopolis'te 153 tâne, Antiochia ve Ephesus'ta da muhtemelen birer düzine kadar hamam bulunmaktadır. İmparatorluğun zirvede olduğu zamanlarda başkent Roma'da yaklaşık günde yüz bin kişinin yıkanabildiği düşünülürse herhangi bir modern kitlesel eğlenceye katılım, bu sayının yanında sönük kalır. Bu büyük rakama rağmen, en büyük hamamda bile tasarım kalite ve çeşitliliği öyleydi ki gürültücü kalaba-

lıkların doldurduğu kapalı alanlarda dahi tecrit edilmiş Japon hamamlarında olduğu gibi sâkin, rahat ve özel bir yer bulmak mümkündür. Antik Roma'da ve Osmanlı döneminde İstanbul'da hama- ma gitmenin büyüğü, bunun fiziksel ve psikolojik olarak memnûniyet verici bir deneyim olarak algılanmasında yatar. Berrak ve ılık su, parlak mermer yüzeyler, buğulu ortam, fısıltılar ve yankılar, ıtırli yağların kokusunu içeren hamam deneyimi, bütün duyarların uyarılmasını içerir. Isıyla ilgili hassasiyet bile tek başına dinlenme, rahatlık ve iyilik hissini ortaya çıkması için çok kuvvetli bir uyarıcıdır. Yıkama fiziksel olduğu kadar ahlâkî lekeleri de temizler. Bütün kültürler ve toplumlar yeni yıkanmış birisi kendini hafif ve iyimser hisseder.

Roma, cumhûriyet döneminde Romalıların Asya'daki toprakları olan Anadolu oldukça varlıklı ve mutlu bir yerdir. Güzîde şehirler, kendi paralarını bastırabildikleri ve birbirleriyle, (bâzen Roma'daki imparatorun araya girip şevklerini kırmasını gerektirecek kadar aşırıya kaçan) büyük halka açık yapılar yapma ve dînî bayram ve spor gösterilerine mâlî destek sağlama rekâbetine girebildikleri için, bağımsızlık kurgusuyla şenlenmektedir. Ekonomik durumun iyi olmasından da destek bulan halk hamamları her şehrin yapım gündeminde önemli bir yer tutmaktadır ve küçük kasabalarda bile serpilmekteydi. II. yüzyılın sonlarında hamamlara, Anadolu'nun en ücra kasabalarında bile uygar yaşamın temel bir gereği olarak bakılırdı.

Anadolu'nun Antik Çağ hamamları ve hamam kültürüne yaptığı en önemli ve belirgin katkı, Yunan gimnazyumdaki sıra sütunlu palaestra ile Roma hamamının büyük kemerli salonlarını birleştiren yeni bir mîmârî tarzıdır. Bir Yunan gimnazyumu ile bir Roma hamamının mîmârî ve program olarak birleştirilmesi, yâni iki farklı biçimin yeni ve biricik bir varlık oluşturacak şekilde gerçek anlamda bir araya getirilmesi, Anadolu'nun iyi bilinen heterojen nüfusunun eğitimsel, bedensel, hijyene ve eğlenceye dâir gereksinimlerinin karışımını yansıtan ve kutlayan nâdir ve ciddî bir olaydır. Anadolu'daki hamam-gimnazyumlar Roma'nın ve Batı'nın büyük

Yozgat Sarıkaya Roma Hamamı.

thermaeleriyle berâber IV. yüzyıldan itibaren önemini kaybeder. Batı'da hamam yapımı tamâmıyla ortadan kalkar. Anadolu'da Bizans devletinin sunduğu siyâsî istikrar, eskiçağ ve eskiçağ sonrası kültürler arasında neredeyse kesintisiz bir devamlılık için gereken koşulları sağlar. VI. yüzyıldan sonra Konstantinopolis ve Antiochia gibi metropollerde az sayıda yeni hamam kompleksleri yapılır. Ancak, Anadolu'nun kırsal kesimlerinde şehirler küçülüp önemleri azalırken bile küçük, iki ilâ üç odalı mahalle hamamları olan balneaeinin⁹ yaşama şansı oldukça fazladır. Eskiçağ sonrası ve Bizans doğusunda hamamların öneminin azalmasının ardında iki etken olduğu düşünülmektedir: Birincisi yerel idârelerin geniş ve karmaşık su dağıtım sistemlerinin devamlılığını sağlama konusunda teknolojik ve ekonomik yetersizlikleri, özellikle de su kemerlerinin güç ve masraflı olan bakımındır. İkincisi de Hristiyanlığın artan etkisidir.

Erken Hristiyanlığın, Geç Antik

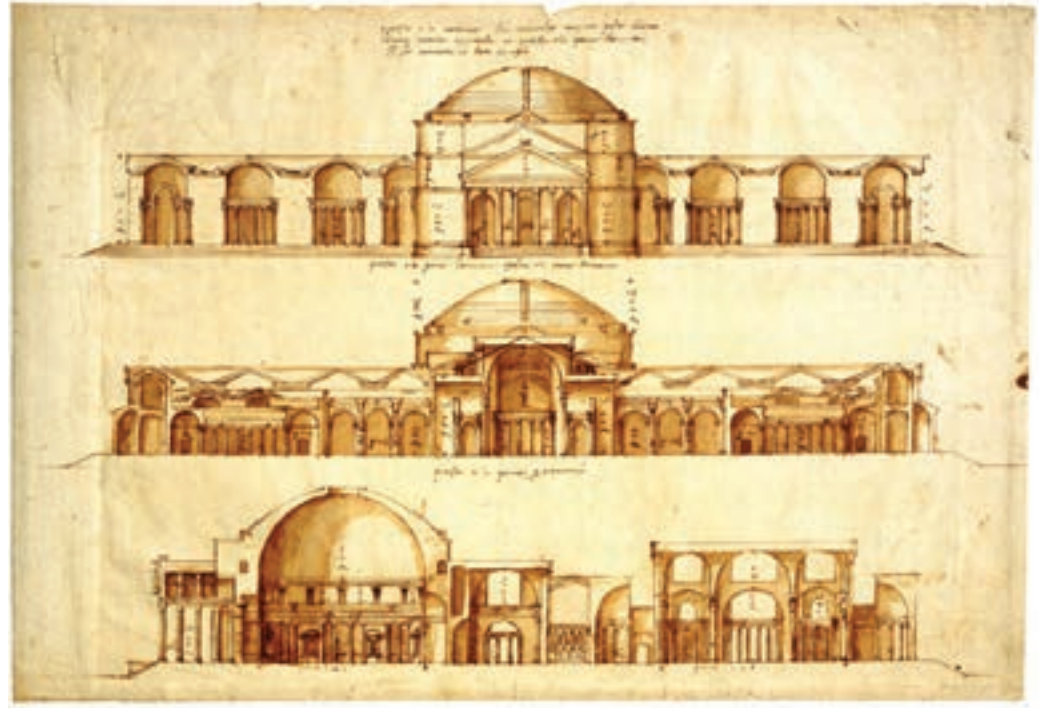
dönem ve Bizans şehirlerinde sevilen bir kurum olmaya devam eden küçük hamamlara ilişkin yaklaşımı da son derece muğlaktır. Pagan yıkanma ve hijyen alışkanlıklarını sürdürmeyi deneyen kimi alt kademe mensupları, aşırı müsâmaha gösterdikleri yönünde eleştirilmiş olsalar da özellikle Batı'da piskoposlar ve papalar saraylarının ve yazlık ikametgâhlarının bir bölümü olarak ifrata kaçan yıkanma tesisleri ve havuzlar yaptırmaktan geri durmazlar. Anlaşılan, dîne dâir hiyerarşinin basamaklarının en tepesinde yer alanların görevlerine dâir mûtat konforları arasında hamam safâları da yer almaktadır.

Genel kural olarak kilise, hamama iki koşul söz konusu olduğunda hoşgörülü yaklaşıyordu: Yıkanmaya ilişkin konfor ve hazzal bileşkeler ortadan kalktıysa ve hamamın pagan dünyâyla olan açık veya sembolik bağlantısı, bâzı durumlarda binânın okuyup üflenmesi yoluyla, silinmiş veya temizlenmişse. Yıkanma zevk olarak değil, ihtiyaç nedeniyle, işlevsel veya tıbbî bir etkin-

lik olarak yapılıyorsa özellikle kabul görmektedir. Dolayısıyla Batı’da ve Doğu’da, Ortaçağ’dan günümüze kadar gelişme gösteren en sevilen hamam türü, Anadolu’daki binlerce büyüklü küçüklü kaplıcanın örneğini oluşturduğu tıbbî veya termal hamamlardır. Bursa ve Yalova’daki kaplıcalar gibi Roma Antikçağ’ından bu yana hizmet veren bazı ünlü kaplıcalar gâyet iyi bilinmektedir. Listeye sâdece bir kaplıca ekleyeceğim, o da Yozgat yakınında Sarıkaya’daki az bilinen Terzili Hamam (Basilica Thermana). Günümüzde de yerel bir kaplıca olarak sevilen Terzili Hamam’ın Roma termal kompleksi olarak mîmârîsi hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Tek istisnâ, bir zamanlar termal bir havuzun arka planıken bugün geçmişin unutulmaya yüz tutmuş şahidi olan Sardes’in Mermer Salonu gibi azametli ön cephesidir.

Kilisenin, hamamın din temelli reddine en yakın olduğu durum, erken dönem Hıristiyan çileci ideali olan alousia, yâni “yılanmamış olma hâli” kavramıdır. Bu inancın genellikle râhipler, keşişler ve münzevîlerden oluşan tâkipçileri, rahmet ve takvânın ancak kişisel görünüm ve beden bakımının, yâni fiziksel varlığın yadsınmasıyla elde edilebileceğine inanıyorlardı. Alousia, dünyevî bir konforun göz ardı edilmesi vâsıtasıyla ruhun bedene galebe çalmasını vurguluyordu. Daha da önemlisi, vaftizin yıkanmanın kabul edilebilir tek biçimi olmasının altını çiziyordu, tıpkı Aziz Hieronymus’un ünlü vecâzesindeki gibi: “İsa’yla paklanmış birisinin ikinci bir yıkanmaya ihtiyâcı yoktur!”

Muzaffer Hıristiyan dîni uyarınca ikinci bir yıkanmaya îtiraz etmeyen, hatta bundan memnun olanlar için bile hamamların doğası ve yıkanma tarzı önemli biçimde değişmiştir. İlâveten, Doğu’da yükselişte olan İslâm’la, Arapların kıyı boyundaki toprakları boydan boya ele geçirmesi, XI. yüzyıldan itibaren de Anadolu’ya yapılan etkili ve sürekli Selçuklu-Türk akınları kisvesinde yakın temas, toplumsal bir kurum olarak hamamı doğrulayıp tekrar tanımlamakla kalmayıp bir anlamda da

A. Palladio, İstanbul hamamları.

canlandırmıştır. Yeni efendiler, Anadolu’daki Eskiçağ hamam geleneklerinin kalıntılarıyla yüzleştiren bir yandan da gelişmekte olan İran ve Hazar sâhilindeki Ortaçağ İslâmî hamamlarıyla temasları vâsıtasıyla hamam gelenekleri ve hamam mîmârîsine yeni bir güdü sağlıyorlardı.

Klasik çağın hamamlarının ve hamam kültürünün Türk İslâm toplumlarına ulaşırken geçtiği yollar çok sayıdadır. XI. ve XV. yüzyıllar arasında Anadolu’yu fetheden Türkler, Bizans kentlerinde halk hamamlarının kalan temsilcileriyle doğrudan doğruya karşılaşır. Konstantinopolis’te kentin fethedildiği 1453 yılından önceki yüzyıllarda ve sonraki on yıllarda gerçekleşen ilişki ise özellikle önemli sayılmalıdır. Etkili ve yaşamsal kaynaklardan en önemlileri, Türklerin yakından tanıdıkları Suriye ve Mısır’daki Arap-İslâm hamamları ve Orta Asya Selçukluları tarafından Anadolu’ya getirilen İran kökenli hamam tipleridir. Büyük kültürel merkezler olan Şam ve Kahire bu etkileşimin başlıca kaynaklarıdır. Her iki ülkede ve her iki kentte de Arap hamamları, köklerini klasik çağ, Bizans ve geç Ptolemaios modellerinden almış, kendi içlerinde yüzyıllar süren gelişim sürecini tamamlamış durumdadırlar. Türk toplumu, kentsel yaşamında büyük ölçüde yüksek Arap kültürünü örnek aldığı için, hamamların da buna uyarlanması doğal bir süreçtir.

Faşlı XIV. yüzyıl âlimi İbn Battuta,

Rihle adlı kıymetli seyahatnâmesinde Anadolu’yu şöyle târif etmektedir:

“Bilâd el-Rûm denen bu ülke, dünyâdaki en güzel bölgelerden biridir; orada Allah diğer yerlere dağılmış olan nîmetleri bir araya getirmiştir. Orada yaşayanlar dış görünüş olarak en güzel insanlar, giysi olarak en temizleri, en lezzetli yiyecekler ve Allâh’ın en merhametli yaratıklarıdır.”

O zaman itibârıyla neredeyse tamâmen Selçukluların yerleştiği ve yerli Selçuklu ve Türkmen beyliklerince yönetilen Anadolu’nun İbn Battuta tarafından yapılan bu nefes kesici târifi, esâsen Battuta’nın orada gördüğü mükemmel karşılamının bir sonucudur. İbn Battuta her gittiği yerde yerel gençlik dernekleri olan ahiler tarafından nâzikçe ve gösterişsiz biçimde ağırlandırmaktaydı. Anadolu’ya özgü olan bu toplumsal kurumun destekçileri, eli açıklık, özü sözü bir olma, asâlet ve vefâ gibi Türk-İslâm değerlerini zihnen, bedenlen ve kıyâfette temizlikle birleştirmektedir. İbn Battuta hamama götürülmemektedir; ama kanımca hamama götürüldüğüne (ki Anadolu dışındaki ziyaret ettiği başka İslâmî kentlerdeki hamamlardan söz eder) şüphe yoktur. Birçok handa misâfirlere sunulan hizmetlerden oldukça farklı olarak Selçuklular dönemindeki Anadolu şehirlerinde genelde mûtat câmiler, medreseler ve hastânelerin yanı sıra, hamamlar da bulunmaktadır. Bir bilim insanının dediği gibi, “Kadim

*Anadolu'nun
hamam kültürüne
yaptığı en önemli
katkı, Yunan
gimnazyumundaki
sıra sütunlu
palaestra ile
Roma hamamının
büyük kemerli
salonlarını
birleştiren yeni bir
mîmârî tarzdır.*

Yunan şehirlerinin orta yerine câmi ve saraylarını dikerken Türk hânedanları elbette mîmârî ve âdetlerin etkisinde kalmıştır. Eskinin Türkmen reislerinin at sırtında koşturan savaşçılardan kentleşme meselelerine eğilen şehirli liderler hâline gelmelerindeki hız ve eksiksizlik gerçekten takdîre şâyandır. ”

Steplerin efendileri olan bu bey ve hâatunların ve onların İslâm’a inanan tâkipçilerinin, halka açık hamam ve hamam yaptıрма geleneklerini, bu kadar isteklilik ve başarıyla benimsemelerinin ardında ne yatmaktadır? Ne de olsa, İstanbul’un Türk-İslâm fâtihleri fetih-ten hemen sonraki bir nesillik zaman diliminde yirmialtı tâne hamam yaptırmışlardır. Açıkça söylemek gerekirse meşhur “Türk Hamamı” başarısını neye borçluydu?

İslâm dîninin temizliğe verdiği öneme rağmen, bu sorunun bir tek yanıtı yoktur; bütün sosyal kavram ve olaylarda olduğu gibi birden çok etken rol oynamaktadır. İslâm dîni uyarınca yıkanmanın gerekliliği, genel anlamda temizliğe ve özellikle de namaz abdeste

(ve bilhassa bedenın tamâmen yıkan-
dığı boy abdesti veya gusül) verilen önem, klasik Antik Çağ hamamlarının ve hamam kültürünün kabul edilme-
sine kültürel anlamda doğru arka planı sağlamıştır. Leonard Koren’in, “İslâm dîninin temizliğe, arınmaya verdiği önemden dolayı hamamlar, târihsel olarak câmilerin tamamlayıcısıydı; dolayısıyla zengin ve güçlü kişilerin hamam vakfetmelerine dîne saygılı bir davranış olarak bakılmaktaydı. ” gözlemi konusunda tartışılacak çok şey vardır. Ancak, geçmişte kalmış bir düşüncenin sosyal, kültürel ve mîmârî kurumda vücut bulmasını sâdece dînî gerekliliklere atfetmek, işin aslını anlamamaktır. Nitekim basit bir boy abdesti için ayrıntılı ısıtma ve su tedârik sistemlerine ve geniş kubbeli mermer mekânlara gerek yoktur. Abdest düz bir zeminde bir kova suyla da alınır. İnanca dayalı yıkanma ihtiyâcı, sivil kuruluş-
lar vâsıtasıyla saygınlık ve meşrûiyet edinmeyi hedefleyen yeni kentli hâ-
nedanların birçok endişesinden sâdece biridir. Kamuya açık hamamlar (hanlar

Sardes hamam kompleksi.

ve hamamlar), Rumlar zamânından beri büyük şehirlerin, muntazam medeniyetlerin ve âdil hükümdarların sembolü hâline gelmiştir. Kubbeli ve ayırt edilen mîmârîsiyle hamam, tıpkı eski günlerdeki gibi, ama kuşkusuz yeni bir dînî esinlenişle, medeniyetle eş anlamlı hâle gelmiştir. Yeni İslâmî düzende hamam inşa ettirenler, inananların ve Tanrı'nın indinde mağfiret edinmektedir. İster hoş bir hâtıra ister can çekişmekte olsun, küçük, mahalli hamamların birincil güdü ve örneğinin Roma-Bizans geleneği olduğunu farz etmek mâkuldür. Ancak göz önünde bulundurulması gereken bir nokta vardır: Batıya doğru Anadolu'ya ulaşan uzun yürüyüşleri sırasında Selçuklu-Türk boyları, yaşadıkları bu süreçte Fars ve Arap hamamlarına ilişkin bilgi sâhibi olarak bunu elbette hem kendilerine uyarlamışlar hem de yaşatmışlardır.

Anadolu'daki Bizans ve Türk hamam kültürleri ve alışkanlıkları arasındaki ilişki ve devamlılık hakkında mantıklı genellemeler yapabiliriz; ama kesinleşmiş mîmârî bağlantı ve karşılaştırmalar

yapmamız güçtür. Beğeni ve teknik ve işlevde bâzı temel benzerlikler olduğu bilinmektedir. Gelişkin bir hypocaust sistemini kullanan odunla ısınan fırınlara sâhip Türk hamamları, Bizans ve Roma öncüllerini çok yakından tâkip etmektedir. Türk hamamlarında da birçok Bizans ve erken dönem İslâm hamamlarında olduğu gibi palaestraya gerek duyulmamaktadır, çünkü sıcak bir hamam öncesinde egzersiz ve spor yapılmasına dâir klasik inanış yıkanma gündeminin tamâmen dışına atılmıştır. Halka açık, ısıtılmamış bir havuzda soğuk suyla yıkanma mekânı olarak geleneksel frigidarium ortadan kalkmıştır. Büyük, halka açık havuzlar, sâdece kaplıcalarda bulunmaktadır. Geç Antik Çağ'da başlamış bir gelişmenin devâmı olarak yıkanma faaliyeti, kurnalarda⁶, tamâmen suya batmadan yapılmaktadır. Eskiçağ hamamlarındaki frigidariumun bâzı işlevleri Türk hamamlarında dinlenme odası-apodyterium bileşiminden oluşan bir mekân tarafından yerine getirilmekte ve buna genellikle soğukluk adı verilmektedir. Hamama gelen müşteriler, sıcak banyodan sonra yumuşak havlulara sarılmış durumda dinlenip soğuk içeceklerini yudumlayarak burada dinlenebilmektedir. Bu geniş, iyi ışıklandırılmış mekânın ortasında küçük, dekoratif fıskiye (Latince havuz anlamına gelen piscinadan gelmektedir) bir havuz ver almaktadır. Soğukluk ve ortasındaki havuz belki de Roma frigidariumu ile çok derinden bir bağlanıma işâret etmektedir.

Yıkanma prosedüründe kaba-eskiçağ ve Bizans hamamlarında izlenen sıra geçerlidir; bunun en büyük istisnâsı, müşterilerin ılık hamam deneyimlerinin soğuk suyla sonlanmamasıdır. Türk-İslâm hamamlarında var olan tellâk ve natırlar da Roma hamamlarındaki hamam görevlileriyle karşılaştırılabilir; ancak Roma hamamlarındaki yağlı masaj ve ıtırılı muâmele, yerini sabunlu masaj ve keçi kılından bir eldivenle yapılan keseye bırakır. Kese genellikle, eski caldariuma denk gelen, kubbeli ve geniş ana sıcak yıkanma odasının ortasında yer alan hoş, ama bâzılarına aşırı sıcak gelebilecek derecede ısıtılmış mermer bir platform olan göbek taşında yapılır. Orta mekâna

açılan küçük terleme odaları olan halvetler, klasik laconicumla karşılaştırılabilir. Müşteriler, normal koşullarda bellerine yumuşak pamuk kumaştan peştamallar sarar. Çıplaklığa kadın hamamlarında müsâmaha gösterilir, erkekler bu hususta daha çekingendir. Yüksek tabanlı tahta takunyalar olan nalınlar, sıcak ve ıslak mermer yerlerde sıklıkla kullanılır, tıpkı Antik Çağ'ın sandaletleri gibi. Türk hamamlarında gürültülü davranışlara pek rastlanmaz; ama müşteriler zaman zaman iyi yankı yapan kubbenin altında beklenmedik bir konserle karşılaşabilir. Batı'da Türk Hamamı'yla yakından bağdaştırılan şehvet düşkünlüğü ve eşcinsel temas gerçekte hiç vuku bulmamaktadır. Nihâyet, yemek ve alkolsüz içecekler hamamlarda tamâmıyla serbesttir. Bu özellikle de ayrı bir kısımda yıkanan kadınlar için geçerlidir. Geleneksel bir kadın hamam eğlencesi için yapılan bol çeşitli leziz yiyeceklerin hazırlığı günler öncesinden başlar. Halayıklar eşliğinde çocuklu kadınlar, komşularıyla gruplar hâlinde hamama giderler.

Planlama ile ilgili ayrıntıları incelemeye geldiğinde, Anadolu'daki orta ve geç Bizans hamamlarından pek az örneğin günümüze ulaşmış olduğu görülür. Konstantinopolis'te bile, MS. V. yüzyıl için Notitia⁷ belirtilen küçük hamam sayısı 153 adetken, bu sayı daha çok gerçeğe değil, sâdece kayıtlara dayanmadadır. Klasik tek sıralı planı temsil eden Topkapı Sarayı Hamamları ve her ikisi de IV. yüzyıldan kalma olan Valens Su Kemeri ile Kalenderhâne Câmii arasında gün ışığına çıkartılan, kısmen korunmuş Kalenderhâne Hamamları, iyi örnekler arasındadır. Kalenderhâne Hamamlarındaki kavis ve yarım kubbelerin bol bol kullanımı ve üçlü caldarium, planlamaya yaklaşımda hoş bir çarpıcılığın altını çizmektedir. Bu yaklaşım genel anlamda Geç Antik tasarım tercihlerini yansıtmaktadır ve birçok kentli çağdaşı olan örneklerle karşılaştırılabilir. Bunlar arasında Antiochia'daki B Hamamı, hatta Batı'dan bir örnek olarak Sicilya Piazza Armerina'daki Av Köşkü'nün özel yıkanma dâiresi yer almaktadır.

Osmanlı-Türk hamamlarının târihi çok daha geç olmakla birlikte, bu ha-

FOTOĞRAF: MUSTAFA YILMAZ

Harput Hamamı.

mamlarda planlamaya çok daha farklı bir yaklaşım söz konusudur. Bu yaklaşımda genel anlamda Osmanlı mîmârîsinde çok sevilen bir uygulama olan net, şeklen geometrik biçimlerin tercih edilmesidir. Perge'deki Güney Kapısı Hamamları gibi klasik hamamlardaki alan ve işlevlerin alacalı, eklemeli ve lineer düzenlenmesinin veya yukarıda bahsedilen Kalenderhâne Hamamlarındaki akışkan dinamizmin aksine, XV. yüzyıldan Haseki Bostan Hamamı'nda veya Fatih Çukur Hamamı'nda olduğu üzere Osmanlı-Türk hamamlarında kubbeli meydanlar ve tekrarlanan birim-geometrilere kullanma eğilimine rastlanmaktadır. Bu güçlü biçimsel gramer, bir tür donmuş mîmârî model olarak belirgin bir biçimde net ve sınırları belli mekân, biçim ve kavram birliklerine yol açmaktadır. Aynı netlik hissi ve biçimsel ve alansal kesinlik, Ayasofya yakınındaki iyi korunmuş çifte hamam olan Sinan'ın 1553 târîhli Haseki Hamamı'ndaki modüler geometride de bulunmaktadır. Camdan yüzlerce tavan penceresi içeren birçok küçük kubbeden oluşan bu hamamda, ışık ve dolayısıyla mekân kalitesi, âzamî miktarda gün ışığının içeri girmesi için tasarlanmış

büyük pencerelerin aydınlattığı çok daha büyük hacimli eskiçağ hamamlarından farklı olarak "mütevâzı ve yumuşatılmış"tır. Burada yeni bir hamam ve hamam yapma kültürüne işâret eden referans noktaları bulunmaktadır. Bu yeni kültür, eski düzenle zaman içinde özümseme ilişkisinde olan yeni toplumdan kaynaklanmakta ve Anadolu'nun gelişen medeniyetlerini biçimlendiren değişim ve süreklilik temalarını örneklemektedir.

Geçiş ve değişim sürecinde Konstantinopolis şehrinin çok özel bir yeri olmalıdır. Konstantinopolis yeniydi; ama tanıdık bir yenilik hâliydi bu. Klasik geçmişini hiçbir zaman tam anlamıyla unutmuş veya terk etmiş olmamayan bu büyük metropol, diğer bütün kültürel girişimlerde olduğu gibi hamam kültürünün yayılmasında da belirgin biçimde ön ayak olmuştur. Paganlardan Hristiyanlara ve Müslümanlara kadar Konstantinopolis/İstanbul bir kentselleşme/kentli olma hâli ikonunu konumunu sürdürmüştür. Şehrin Bizanslı geçmişinden Türk-İslâm geleceğine yumuşak geçişi ve bu iki etken arasındaki yaklaşmayı zaman içinde bir boğazın iki yakasından birbi-

rine bakmak (ve bu konuda bir şeyler yapmak) durumunda kalan iki topluluk arasındaki irtibat ve bağlantı geleneği mümkün kılmıştır.

Hamamları içeren bu geleneklerden biri, bir kilise veya manastırı, önde gelen soylu âilenin köşkünü ve bunlardan tamâmen bağımsız veya ikisinden birine bağlı küçük bir yerel hamamı içeren belirgin mahallelerin oluşturulmasıydı. "Mahalle üçlemesi" diye adlandırdığım bu bileşim, din, yerel yetke ve kamusal bir tesîsin sembolik olarak bir araya gelişinde ifâde buluyordu. Orta ve geç Bizans dönemlerinde büyük hamam ve thermaenin önemi ve hatta hâtırası bile silinirken bu yeni kentli üçleme dayanıklı bir sosyo-politik birim olarak ortaya çıkıyordu. Çünkü barındırdığı kültürlerin iç içeliğiyle birlik edinen bir şehirde mahallenin bağımsız bir birim olarak üstünlüğüne dayanmaktaydı. Mahallenin Konstantinopolis'in yaşamında o kadar temel ve içkin bir yeri vardı ki yüzyıllar sonra dahi yankılanmaya devam etmişti. Doğan Kuban'a kulak verirse, "Türk-İslâm İstanbul'un en fazla devamlılık gösteren kurumu" câmi-konak-hamam üçlemesi olarak yeniden ortaya çıkmıştı.

Hürrem Sultan Hamamı planı.

1 Gymnasium, Antik Yunanistan'da halka açık yarışmalara katılan atletlerin beden eğitimi için düzenlenmiş, çevresinde revaklı avlular bulunan büyük bina. Bu yer aynı zamanda sosyalleşme ve entelektüel uğraşlar için de kullanılırdı.

2 Aslı Yunan gimnazyumunun bir parçası olan ve atletik egzersizler için kullanılan etrafı sütunlarla çevrili bir alan. Roma döneminde palaestra hamamlarının egzersiz için kullanılan açık hava avlusu veya bahçesi idi.

3 Yunan gimnazyumunda soğuk su ile yıkanılan oda.

4 Yıkınma dışında, sportif, eğitici ve sosyal birçok

etkinlikleri de kapsayan çok büyük Roma hamamları.

5 Küçük hamamlar.

6 Hamamlarda musluk altında duran ve su birikmesi için bulunan mermerden tekne.

7 Normal olarak ısıtılmamış bir yüzme havuzu. Terim hem havuzu hem de bulunduğu mekânı tanımlamak için kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

1 Aravumudan, S. (1999) *Tropicopolitans: Colonialism and Agency*, Raleigh: Duke University Press.

1 Berger, A. (1982) *Das Bad in der byzantinischen Zeit* (Miscellanea Byzantina Monacensia 27), Münih: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologic.

1 Blasquez, J. M. (1981) "Las Pinturas Hellenisticas de Qusayr Amra", *Archivo Espanol de Arqueologia*, sayı: 54, s. 157-90.

1 Bohls, E. A. (1994) "Aesthetics and Orientalism in Lady Mary Wordey Montagu's Letters", *Studies in Eighteenth-Century Culture* 23: 179-205.

1 de Bonneville, F. (1998) *The Book of the Bath*, New York: Rizzoli Publishers.

1 Burney, C. (2004) *Historical Dictionary of the Hittites*, Lanham: Scarecrow Press.

1 Butlcr, H. C. (1903) *Architecture and Other Arts*, New York: Century Company.

1 Butler, H. C. (1920) *Ancient Architecture in Syria: Northern Syria*, Section B.

1 (Princeton University Archaeological Expeditions in Syria in 1904-05 ve 1909 Yayınları), Leiden: E. J. Brill.

1 Butler, H. C. ve W. K. Prentice (1901) "A mosaic pavement and inscription from the baths at Serdjilla", *Revue Archeologique* 39: 62-76.

1 Clark, C. U. (1915) "Moors in Andalusia", *Arts and Archaeology* I: 232.

1 Cook, J. M. (1959) "Bath-tubs in Ancient Greece", *Greece and Rome* 6:31-41.

1 Craven, E. (1798) *A Journey through the Crimea to Constantinople*, yeniden baskı 1970. New York: Arno Press.

1 Darblay, J. (1994) *Living in Istanbul*, Paris, New York: Flammarion.

1 Dunn, R. E. (1986) *The Adventures of Ibn Battuta*, Londra: Croom Helm.

1 Ettinghausen, R. (1972) "The Throne and Banquet Hall at Khirbat al-Mafjar, Byzantium to Sasanian Iran and the Islamic World (The L. A. Mayer Memorial Studies in Islamic Art and Archaeology 3) içinde, der. R. Ettinghausen, s. 17-65. Leiden: Brill.

1 Fıratlı, N. (1974) İstanbul, "Recent Archaeological Research in Istanbul", *Anatolian Studies*, sayı: 24, s. 35.

1 Foerster, R., der. (1903-22) *Libanii Opera*, Leipzig: B. G. Teubner.

1 Foss, C. (1986) "Inscriptions Related to the Complex," *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis* (Archaeological Exploration of Sardis, Report 3), der F. K. Yegül, s. 169-72, Cambridge: The Cambridge Hakluyt Society.

1 Gibb, H. A. R., çev. ve der, (1961) *The Travels of Ibn Battuta*, A.D. 1325-1354, 2. cilt, Cambridge: The Cambridge Hakluyt Society.

1 Ginouvés, R. (1962) *Balaneutike*, Paris: E de Boccard.

1 Grabar, O. (1954) "The Paintings of the Six Kings at Qusayr Amrah", *Ars Orientalis*, sayı: 1, s. 185-7.

1 Grabar, O. (1955) "The Umayyad Palace at Khirbat al-Mafjar", *Archaeology*, sayı: 8, s. 228-35.

1 Grabar, O. (1973) *The Formation of Islamic Art*, New Haven: Yale University Press.

1 Griffiths, A. H. G. (1966) "Theocritus", *The Oxford Classical Dictionary* içinde, 3. baskı, der. S. Hornblower ve A. Spawforth, s. 1948-9, Oxford: Oxford University Press.

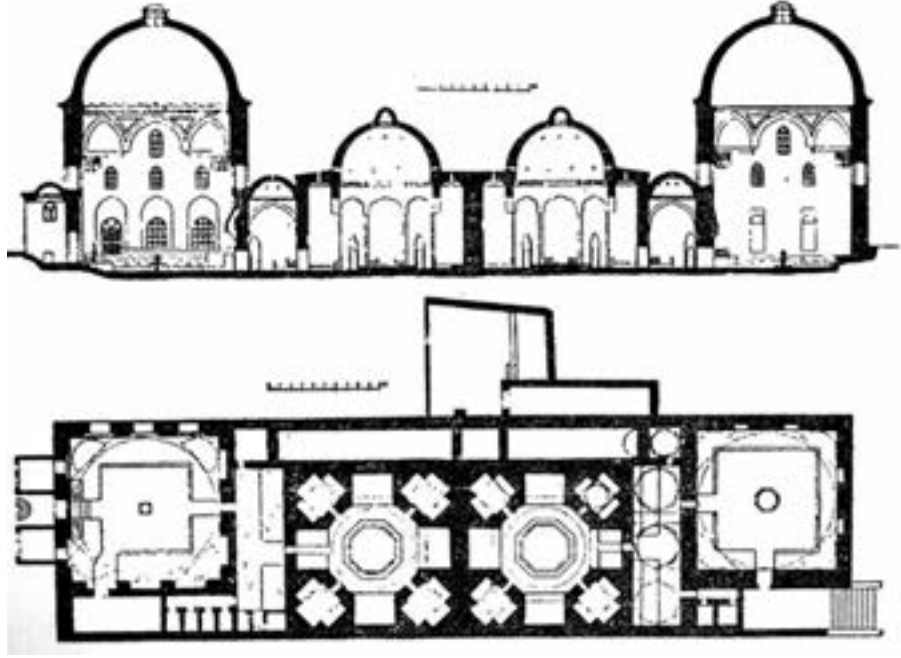
1 Grotzfeld, H. (1970) *Das Bad im Arabisch-Islamischen Mittelalter: Eine kulturgeschichtliche Untersuchung*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

1 Grundy, I. (1999) *Lady Mary Wortley Montagu*, Oxford: Oxford University Press.

1 Haines, R. C. (1985) "Die Badanlage von Terzili Hamam," *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Abteilung Istanbul* 35: 227-35.

1 Halsband, R., der. (1965) *The Complete Letters of Lady Mary W. Montagu, I-III*.

1 (1708-1720). Oxford: Oxford University Press.

1 Hamilton, R. W. (1959) *Khirbat al-Mafjar*, Oxford: Oxford University Press.

1 Hamilton, R. W. (1978) "Khirbat al-Mafjar: The Bath Hall Reconsidered", *Levant*, sayı: 10, s. 126-38.

1 Hanfmann, G. M. A. (1975) *From Croesus to Constantine: The Cities of Western Asia Minor and their Arts in Greek and Roman Times*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

1 Harding, G. L. (1959) *The Antiquities of Jordan*, New York: F. A. Praeger.

1 Haskan, M. N. (1995) *İstanbul Hamamları*. İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.

1 Herschong, L. (1979) *Thermal Delight in Architecture*, Cambridge: MIT Press.

1 Hillenbrand, R. (1982) "La Dolce Vita in Early Islamic Syria: The Evidence of Later Umayyad Palaces", *Art History*, sayı: 5.

1 Inalcık, H. (1973) *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Londra Wedenfeld and Nicolson.

1 Kafesçioğlu, Ç. (2010) *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, Philadelphia: Pennsylvania State University Press.

1 Kahf, M. (1999) *Western Representation of the Muslim Woman: The Tergamant Odalisque*, Austin: University of Texas Press.

1 Kietzman, M. J. (1998) "Montagu's Turkish Embassy Letters and Cultural Dislocation", *Studies in English Literature*, 1500-1900, sayı 38, s. 533-51.

1 Koren, L. (1996) *Undesigning the Bath*, Berkeley: Stone Bridge Press.

1 Krummen, E. ve D. A. Russell (1996) "Epithalamium," *The Oxford Classical Dictionary* içinde, 3. Baskı, der. S. Hornblower ve A. Spawforth, s. 548, Oxford: Oxford University Press.

1 Kuban, D. (1996) *Istanbul: An Urban History*, İstanbul: The Economic and Social History Foundation of Turkey.

1 Kuran, A. (1986) *Mimar Sinan*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları.

1 Lloyd, S. (1967) *Early Highland Peoples of Anatolia*. Traveler's History of Anatolia. Berkeley: Londra: Thames and Hudson.

1 Lloyd, S. (1989) *Ancient Turkey: A Traveler's History of Anatolia*, Berkeley: University of California Press.

1 Melman, B. (1992) *Women's Orients: English Women and Middle East 1718-1918*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

1 Miltner, F. (1958) *Ephesus, Stadt der Artemis und des Johannes*, Viyana: Verlag Ernst Wasmuth.

1 Müller-Wiener, W. (1977) *Bildlexicon zur Topographie Istanbul*, Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.

1 Musil, A. (1907) *KusejrAmra*, 2 cilt, Viyana: K.K. Hof- und Staatsdruckerei.

1 Naumann, R. (1971) *Architektur Kleinasien*, 2. Baskı, I Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.

1 Noyan, M. E. ve U. Öncü (1987) "Hamam Dosyası—İstanbul'da hamamlar: Bir varmış bir yokmuş," *Çağdaş Şehir*, sayı: 1, s. 60-79.

1 Schede, M. (1965) *Die Ruinen von Priene*. Berlin: W. de Gruyter and Company.

1 Seec, O., der. (1876) *Notitia Dignitatum*, Berlin: Berolini.

1 Steskal, M. ve M. La Torre (2001) "Das Vediusgymnasium in Ephesos", *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, sayı: 70, s. 221-44.

1 Steskal, M. ve M. La Torre (2008) *Das Vediusgymnasium in Ephesos (Forschungen in Ephesos XIV/1)*, 2. cilt. Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

1 Steskal, M. ve S. Ladstätter (2004) "Vorbericht zur

Baugeschichte des Vediusgymnasiums in Ephesos", *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, sayı: 73, s. 237-49.

1 Steskal, M. (2003) "Bumerkungen zur Funktion der Palästren in den Ephesischen Bad-Gymnasium in Ephesos", *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, sayı: 72, s. 227-239.

1 Stierlin, H. (1998) *Türkey: From the Selçuks to the Ottoman*, Köln: Taschen.

1 Striker, C. L. ve D. Kuban (1971) "Work at Kalenderhane Camii: Fourth Preliminary Report," *Dumbarton Oaks Papers*, sayı: 25, s. 253-8.

1 Striker, C. L. ve D. Kuban, der. (1997) *Kalenderhane in Istanbul*, Mainz: von Zabern.

1 Valentini, R. ve G. Zucchetti (1940-53) *Codice topografico della città di Roma*, cilt 1, Roma: Topografia del Senato.

1 Vigarello, G. (1988) *Concepts of Cleanliness: Changing Attitudes in France since the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press.

1 Vyonis, S. (1971) *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Precess of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley: University of California Press.

1 Ward-Perkins, W. B. (1981) *Roman Imperial Architecture*, New York: Penguin Books.

1 Yegül, F. K. ve T. Couch (2003) "Building a Bath for the Cameras", *Journal of Roman Archaeology*, sayı: 16, s. 1-24.

1 Yegül, F.K (1982) "A study in architectural iconography: Kaisersaal and the imperial cult," *Art Bulletin*, sayı: 64, s. 7-31.

1 Yegül, F. K. (1986) *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis* (Archaeological Exploration of Sardis, Report 3), Cambridge: Harvard University Press.

1 Yegül, F. K. (1992) *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, New York: The Architectural History Foundation.

1 Yegül, F. K. (2000a) Baths and bathing in Roman Antioch", *Antioch, the Lost Ancient City* içinde, der. C. Kondoleon, s. 146-51, Worcester, Princeton: Princeton University Press.

1 Yegül, F. K. (2000b) "Memory, Metaphor and Meaning in the Cities of Asia Minor", *Romanization and the City: Creation, Transformations, and Failures* içinde (Journal of Roman Archaeology Supplement Series 38), der. E. Fentress, s. 133-53, Portsmouth: Journal of Roman Archaeology.

1 Yegül, F. K. (2003) "Cilicia at the Crossroads: Transformation of Baths and Bathing Culture in the Roman East", *Olba*, sayı: 8, s. 55-72.

1 Yegül, F. K. (2006) "The Baths of Constantinople in Context: The Neighborhood Trilogy," *Common Ground: Archaeology, Art, Science, and Humanities, Proceedings of the XVth International Congress on Classical Archaeology* 2003 içinde, der. C.C. Mattusch, A.A. Donahue ve A. Brauer, s. 200-4, Oxford: Oxford University Press.

1 Yegül, F. K. (2007) "Adolf Loos and Decorating Classical Architecture," *Love of Lydia: A Sardis Anniversary Volume Presented to Crawford H. Greenewalt, Jr* içinde, der. N. Cahill, s. 203-26, Madison: University of Wisconsin Press.

1 Yegül, F. K. (2008) "The Baths of Constantinople: An Urban Symbol in a Changing World," *Archaeology and History in Roman, Medieval and Post-Medieval Greece: Studies on Method and Meaning in Honor of Timothy E. Gregory* içinde, der. W. Caraher, L. J. Hall ve R. S. Moore. Aldershot: Ashgate.

1 Yegül, F. K. (2010) *Bathing in the Roman World*, Newyork: Cambridge University Press. (Türkçesi: *Roma Dünyasında Yıkınma*, Koç Üniversitesi Yayınları, 2011.)